

КИЇВСЬКА РУСЬ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Подальше вивчення історії Київської Русі вимагає повернення на сучасному рівні знань до теми формування державної території в перші століття її існування. Цей процес з самого початку мав динамічний характер, на нього впливали численні внутрішні та зовнішні фактори.

Подальше вивчення історії першої держави східних слов'ян викликає необхідність конкретного дослідження окремих аспектів цієї досить глобальної наукової проблеми. Серед них є і питання формування самої державної території країни. Нагадаємо, що «під державною територією слід розуміти територію, що являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, котрий за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, присилює його до утримання державного апарату, натуральних повинностей й військової служби... подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак відмінності ці не носять принципового характеру»¹. Інакше кажучи, «державна територія росла шляхом поширення дані й суду»².

Розглянемо історико-географічний аспект формування давньоруської території, від початкової фази й до часів, коли кордони стабілізувалися, а нові суспільні процеси почали відбуватися у відносно постійній просторовій ситуації, а точніше — детальне картографування основних акцій тих часів. Це дасть змогу розглянути згаданий період історії Русі в його динамічному розвитку. Саме цьому аспекту проблеми, на нашу думку, ще не надано належної уваги, хоч попередники вже зробили досить багато.

Можна погодитись з думкою, що основною особливістю політичної системи нового державного утворення було те, що його функції виконувалися, головним чином, військовою організацією, у східнослов'янському варіанті — князівською дружиною. Саме вона створювала органи управління центральної великокнязівської влади та виконувала чисто військові функції (збір додаткового продукту та його перерозподіл, частково через контроль над зовнішньою торгівлею; підпорядкування нових територій та їх інтеграція в державну систему; охорона території, на яку поширюється центральна влада; організація походів на сусідів)³.

Як і з вищенаведеним поглядом О.О. Мельникової, слід погодитись також з думкою О.М. Насонова, що, «приступаючи до вивчення теми утворення території давньоруської держави, в першу чергу, на перше місце поставити... проблему вивчення території цієї держави, яка склалася на півдні, в Середньому Подніпров'ї, до утворення імперії Олега та Ігоря... цей термін («Руська земля», «Русь»), що отримав загальнооруське значення, спочатку відносили до території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, що мала назву «Руська земля», відійшла до складу Київської держави спочатку як територіально й політично пануюче ядро»⁴.

До цього додамо й висловлювання ще одного авторитетного дослідника цієї проблематики (не менш відомого за попереднього): «У процесі аналізу неясних і часом протирічних історичних джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра в нашому випадку проявляється чітко та контрастно. Ми зобов'язані ставитися з великою підозрою й недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати Північ як місце зародження руської державності, і мусимо вияснити причини такої явної тенденційності»⁵.

У письмових джерелах термін «Руська земля» міг означати і етнічну спільність, і сукупність володінь Рюриковичів, а іноді навіть і військо. Проте у більшості випадків, як це стверджує В.О. Кучкін, цей термін означав саме землю, певний простір, територіальне ядро первісної Русі⁶. Її межі, на думку багатьох дослідників, вкладалися в регіон між Сулою, Россою, Случчю, Горинню, Прип'яттю, середньою течією Десни, верхів'ями Сейму та Псла, тобто в територію Середнього Подніпров'я (рис. 1)⁷.

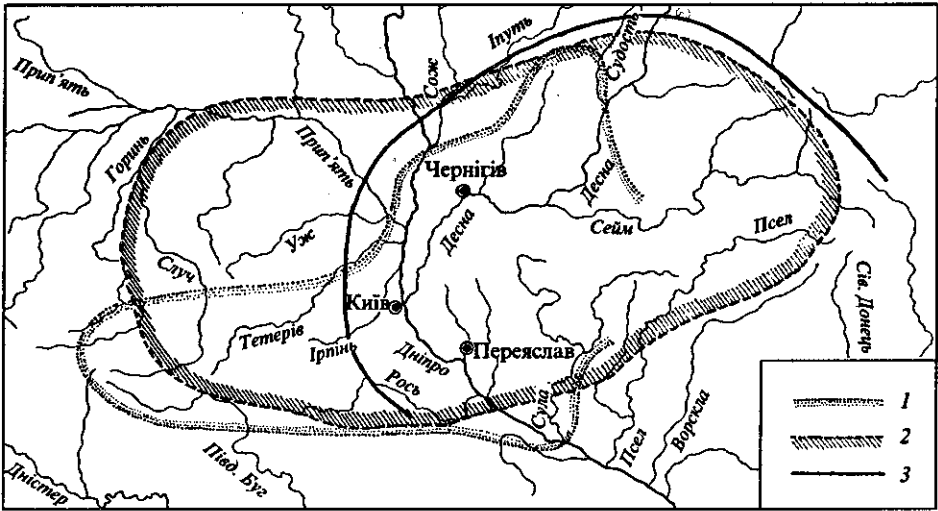

Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміна: 1 — за П.П. Толочком; 2 — за О.М. Насоновим; 3 — за Б.О. Рибаківим

Однак, крім розглянутого вище центрального осередку майбутньої ранньослов'янської держави, в останній чверті I тис. н. е. існували й інші: дулібсько-волинянський — в басейні Західного Бугу, північна «Зовнішня Русь» (за висловом візантійського імператора Константина Багрянородного) — в районі Волхова, полоцький — в районі річок Полога й Західна Двіна, смоленський — на Верхньому Дніпрі та північно-східний — на Верхній Волзі (рис. 2)⁸.

Подальші події, що тою чи іншою мірою впливали на формування території давньоруської держави, можна згрупувати в кілька хронологічних блоків:

- часи князювання Аскольда, Діра, Олега (860—912);
- часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972);
- часи князювання Володимира та Ярослава (980—1054);
- до середини XII ст., після чого на Русі розпочинається період феодалної роздробленості.

Всі основні події слід схематично картографувати, а інформація про них знаходиться на сторінках давньоруських та деяких іноземних джерел⁹. У зв'язку з неодноразовим вивченням цих письмових даних різними дослідниками, обмежимося переважно констатацією фактів.

Отже, перейдемо до розгляду подій першого із виділених періодів. У 852 р., як зазначає літописець, коли в Константинополі цесарем став Михаїл, з'явилась назва «Руська земля» (всі проблеми, пов'язані із самою назвою, тут не розглядаються)¹⁰. Через десятиліття, в 862 р., Рюрик сідає в Ладозі, а після смерті своїх братів у 864 р. стає володарем «Зовнішньої Русі» і ставить Новгород на Волхові. Майже через два десятки років (882 р.) Олег вирушає на південь і по дорозі садовить мужів своїх у Смоленську та Любечі.

На півдні останні представники династії Києвичів — Аскольд і Дір — організували в 809 й 866 рр. військові походи на Північний Кавказ та Константинополь проти суперників у цьому європейському регіоні — хозар та візантійців. Ця політика продовжувалась і за Олега, коли він сів на престол в «матері городів руських»: на Кавказ було організовано походи в 910 й 912 рр., а на столицю могутньої імперії — в 907 р. В результаті походів на древлян і сіверян, а також тиску на радимичів та зверхників інших племінних союзів Олег починає певною мірою контролювати конкретні мікрорегіони східнослов'янської території. Значною мірою це ще були епізодичні акції, що часто мали реальний ефект лише в часи збору данини, так званого полюддя (рис. 3)¹¹.

Отже, можемо констатувати, що протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще дуже передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру 8 і складається з двох половинок. Північний і південний райони «сходяться» на Верхньому Дніпрі (рис. 2).

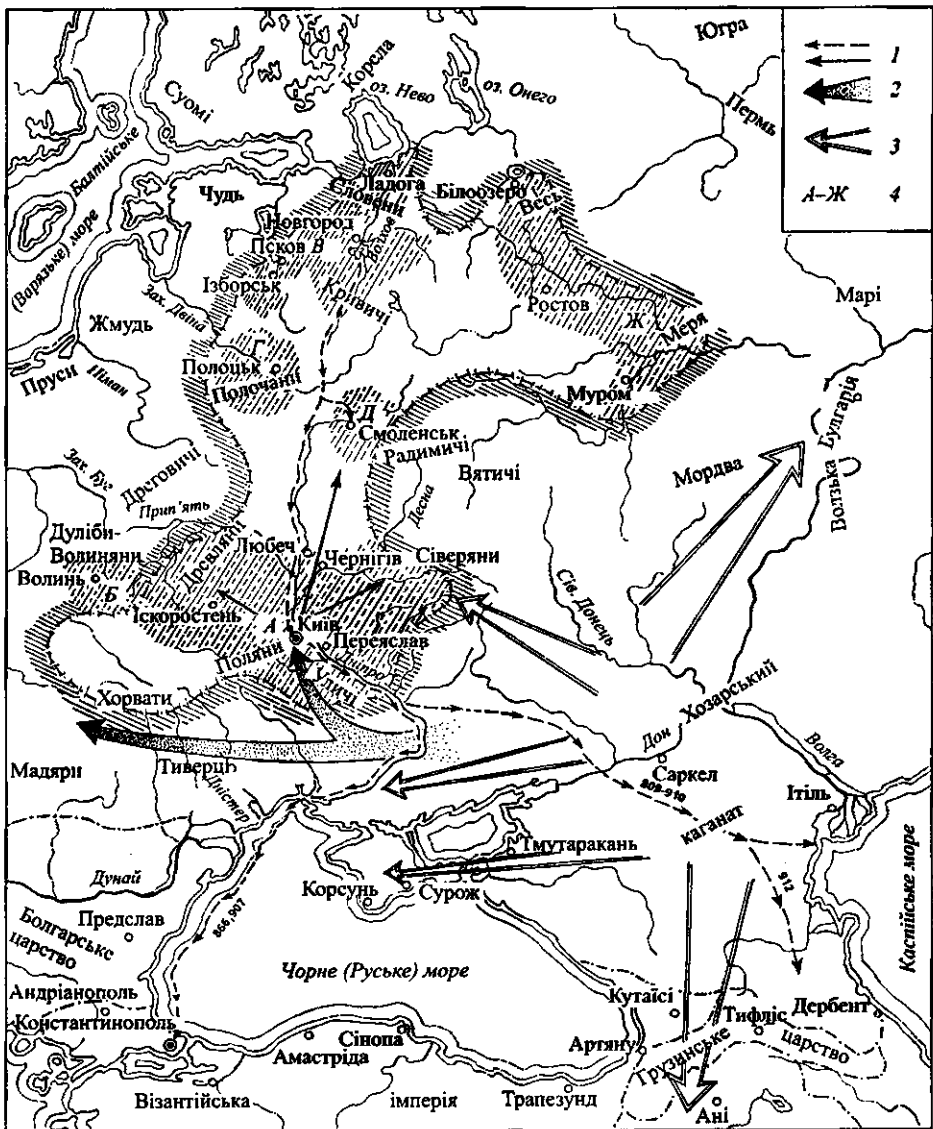

Рис. 2. Київська Русь за часів князювання Аскольда, Діра та Олега (860—912): 1 — маршрути зовнішніх і внутрішніх походів руських князів; 2 — перехід «старих мадяр» у Карпатську котловину; 3 — напрями хозарської експансії; 4 — осередки ранньослов'янської державності (за П.П. Толочком): А — середньодніпровська «Руська земля», Б — дулібсько-волинське утворення, В — північна «Зовнішня Русь», Г — полоцька агломерація, Д — смоленська агломерація, Ж — північно-східна агломерація

Швидко змінюється ситуація за часів князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912—972). Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя київського та його найближчих родичів. Проте і в той час продовжували займати вагомe місце військові походи за межі країни і на «внутрішні території», проти племінних сепаратистів. Тож звернемось до основних історичних подій.

У 914 р. Ігор іде походом на древлян та уличів, а вже в наступному — 915 р. — укладає договір з кочовими ордами печенігів, які відходять після цього до Дунаю. Згаданий князь в 941 р. здійснює невдалий похід на Константинополь, а через рік на Дунаї укладає вигідний для Русі мир з візантійцями. Похід у Закавказзя 944 р. був вдалим — захоплено Дербент, а потім і Бердаа. Та життя цього князя скінчилось безславно: під час спроби повторного отримання данини з древлян він був розірваний між двох дерев. Його дружина Ольга не лише жорстоко помстилася за свого чоловіка

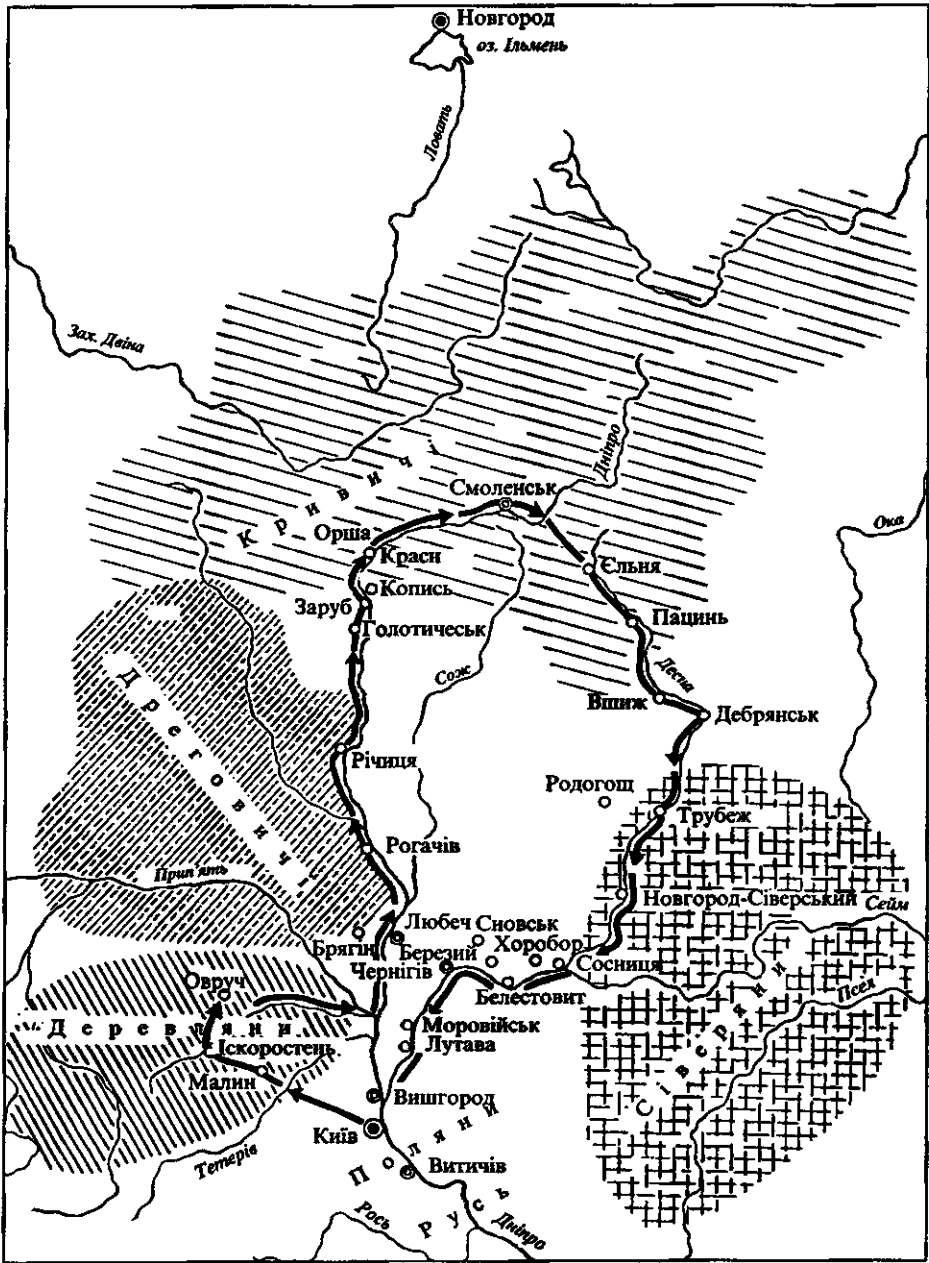

Рис. 3. Маршрут полюддя (за Б.О. Рибаківим)

за допомогою великокнязівської дружини, а й організувала «велике полюддя», що захопило і північні території східних слов'ян. Почалося створення доменіального князівського господарства. Крім того, княгиня в 955 р. їде до Візантії, де в столиці цієї країни приймає хрещення.

У часи князювання Святослава політика військової сили з боку Києва виходить на новий рівень. Під час проведення походів за межі країни цей славнозвісний воїн вирішував (одночасно) і деякі внутрішні проблеми. Його військова діяльність була зорієнтована у двох напрямках: волзько-каспійському (в основному проти хозар) та константинопольському (проти імперії). Спочатку в 964—966 рр. він здійснює похід на вятчів, а далі на Волгу — на столицю каганату Ітіль і розбиває в 965 р. хозарське військо. Далі — шлях русів пройшов через землі Північного Кавказу та Кубані. В результаті цього рейду були підкорені яси та касоги, а київські війська зупинилися на Таманському півострові, що в той час уже став давньоруською Тмутараканню. По

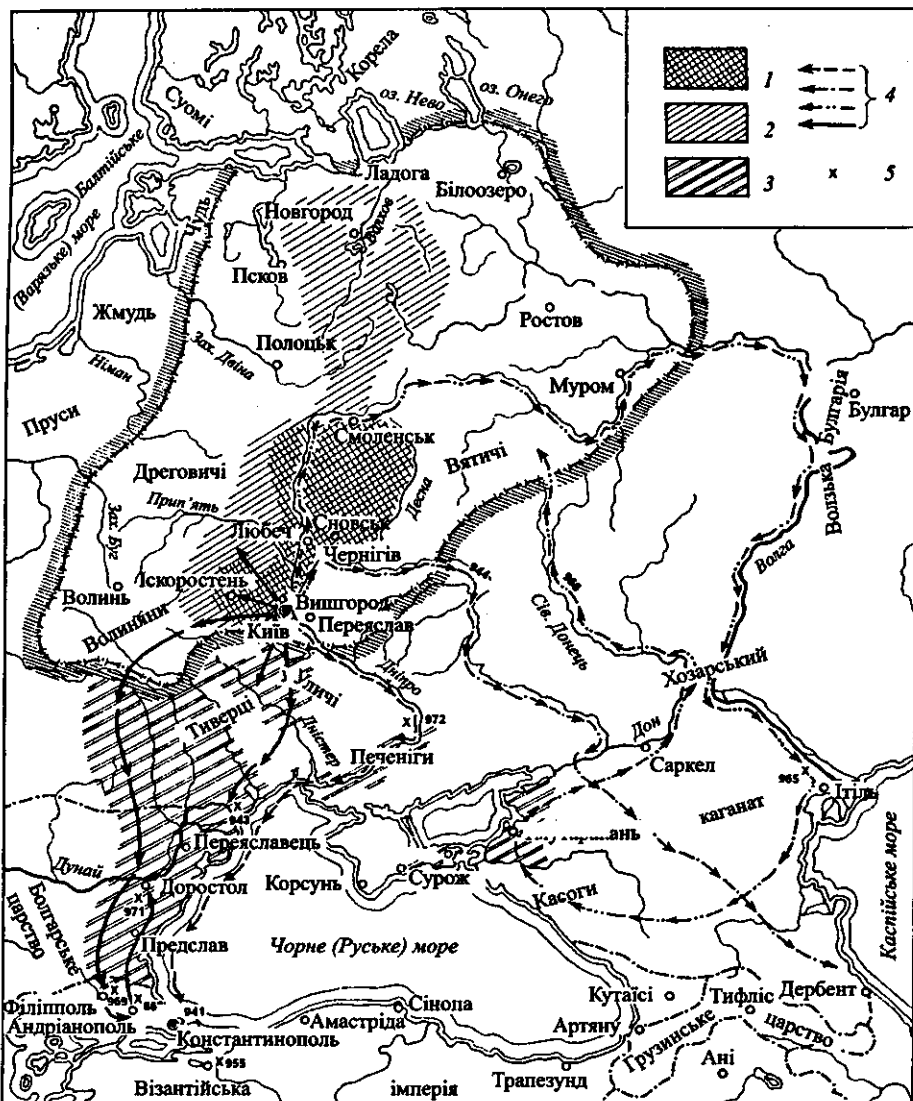

Рис. 4. Київська Русь за часів князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972): 1 — територія, охоплена «малим полюддям» (за даними Константина Багрянородного); 2 — територія, охоплена «великим полюддям» за часів Ольги; 3 — анекси Святослава та інші тимчасові володіння Русі в X—XIII ст.; 4 — маршрути походів руських князів на Візантію, Болгарію, Хозарію та східнослов'янські угруповання; 5 — місця битв

дорозі додому взято місто Саркел, що стало, як і Корчів у Криму, форпостом Русі в південно-східному напрямку. На другому із вищезазначених стратегічних напрямків (візантійському) спочатку успіх теж був на боці війська київського князя. Внаслідок двох балканських кампаній 968—969 рр. руси майже дійшли до Константинополя, а значні території Балканського регіону перейшли під протекторат східнослов'янської держави. Правда, це тривало недовго, довелося відступати. Плани перенести центр Київської Русі на Дунай, а столицю зробити Переяславень на цій річці не здійснилися. Повертаючись до Києва, Святослав у 972 р. загинув у битві з печенігами на Дніпровських порогах.

З усього вищевикладеного випливає, що в третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зросла найбільше в своїй історії. Проте низка об'єктивних і суб'єктивних причин не дозволила закріпити ці здобутки (рис. 4).

Після деяких династичних чвар, пов'язаних з боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східнослов'янських верхників попередніх поколінь

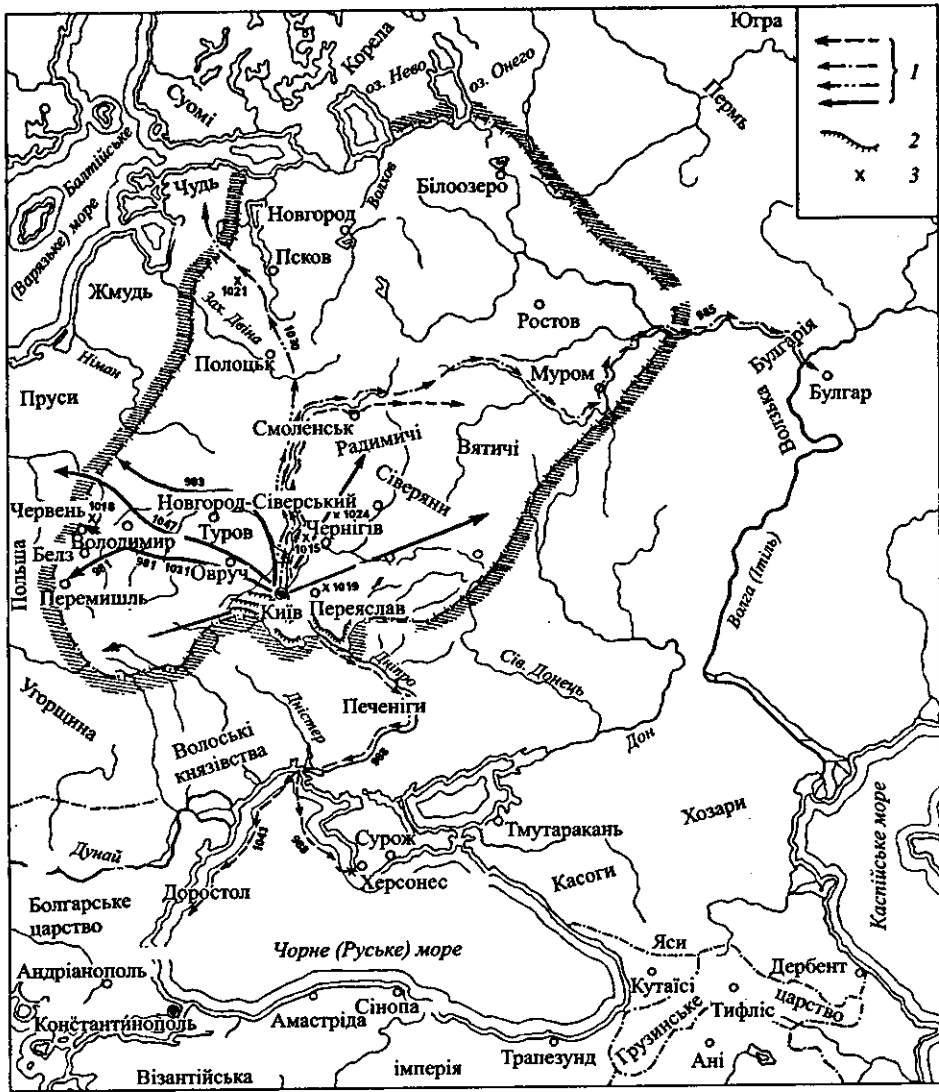

Рис. 5. Київська Русь за часів князювання Володимира та Ярослава (980—1054): 1 — маршрути походів руських князів на Волзьку Булгарію, Візантію, Польщу, чудь, східнослов'янські угруповання; 2 — Змієві вали; 3 — місця битв

отримала в часи Володимира, який в 980 р. «почав княжити в Києві один». Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі — на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Неману, а також охоплювали Карпати — на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке й Онезьке озера — на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишились також окремі райони в Криму та Приазов'ї, про які мова вже йшла вище.

Такий викристалізації кордонів передувала низка подій, які проводила центральна влада. В 982—993 рр. були здійснені походи на ятвягів, вятичів, хорватів, радимичів та сіверян. Серед акцій, спрямованих на вирішення завдань політичної консолідації в країні, важливе значення мала адміністративна реформа, внаслідок якої місцеві князі були замінені синами великого князя київського для управління окремими регіонами. Цією акцією в основному було покінчено з автономізмом окремих земель і створено передумови для територіальної цілісності країни. У сфері зовнішньої політики пріоритетним напрямком стає південний. Продовжуються контакти з Візантією, а серед конкретних акцій, звичайно, слід виділити події 988 р., коли Володимир захоплює Херсонес (Корсунь) у Криму, домовляється з імператорами Василієм і

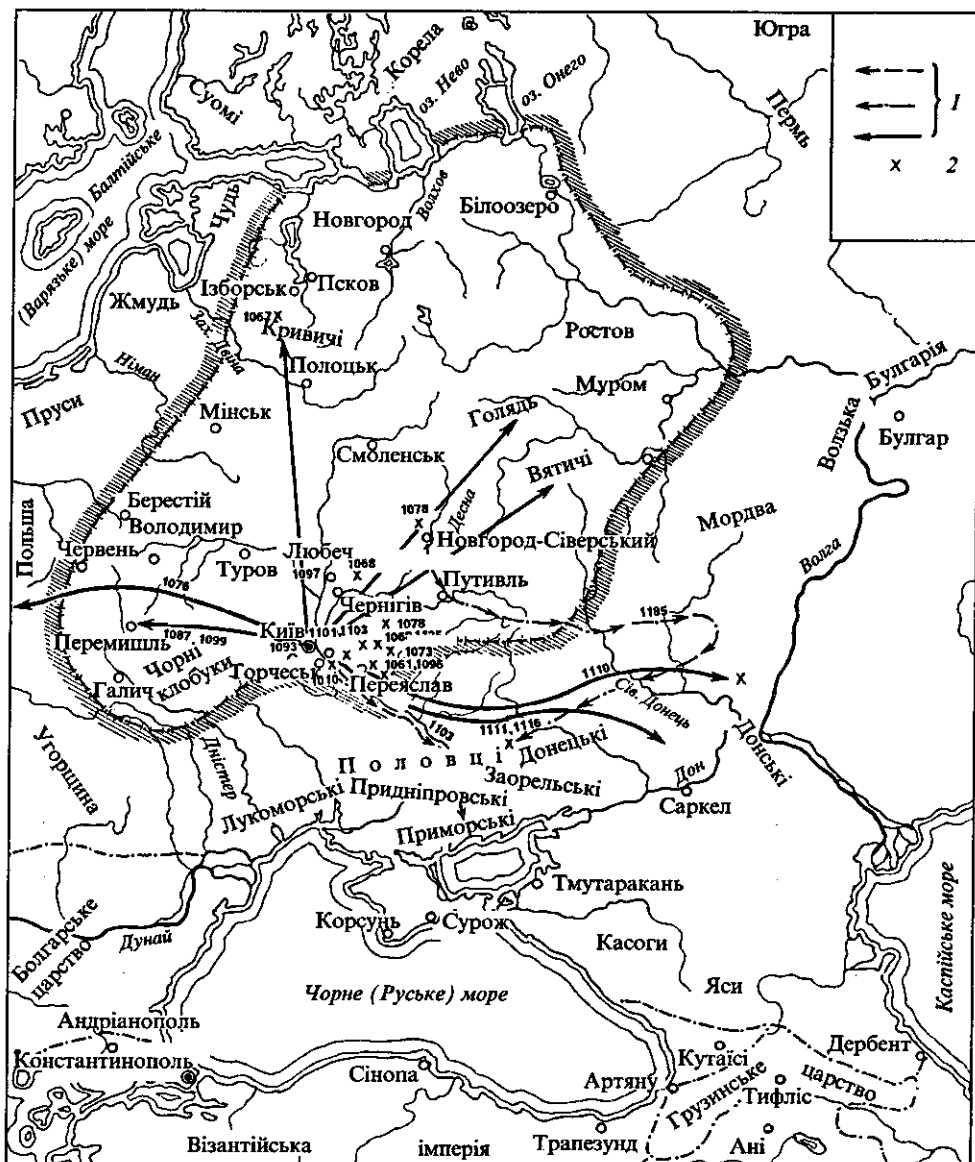

Рис. 6. Завершальний етап розвитку Київської держави (до середини XII ст.): 1 — маршрути походів руських князів на сепаратистів та зовнішніх супротивників, 2 — місця битв

Константином про шлюб з їхньою сестрою Анною, а потім хрестить Русь. А в «ближньому зарубіжжі» на півдні основна загроза виходила від печенігів. Тому в прикордонні почала створюватися система городищ і так званих Змієвих валів. Та викликав постійної уваги й західний напрямок — протистояння з Польщею за Червенські гради й «гірську країну Перемишльську», а на сході — з Волзькою Булгарією за поволзький регіон.

Чвари між синами Володимира почалися після його смерті. Одним з негативних наслідків цього стало те, що до Польщі відійшли вже згадані Червенські гради і, можливо, все Забужжя. Після протистояння та поділу Русі по Дніпру Ярослав і Мстислав здійснили самостійно або разом кілька походів на захід і північний захід: 1030 р. було повернуто Белз, і після перемоги над чуддю було засновано Юр'їв. Наступного року відвоювано Червенські гради і розпочато створення Пороської оборонної лінії проти кочовиків причорноморських степів. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав стає «єдиновласником Руської землі». Тоді ж під Києвом були остаточно розгромлені печеніги. Територія столиці держави збільшилась у 8 разів.

За часів правління Володимира та Ярослава кордони країни почали

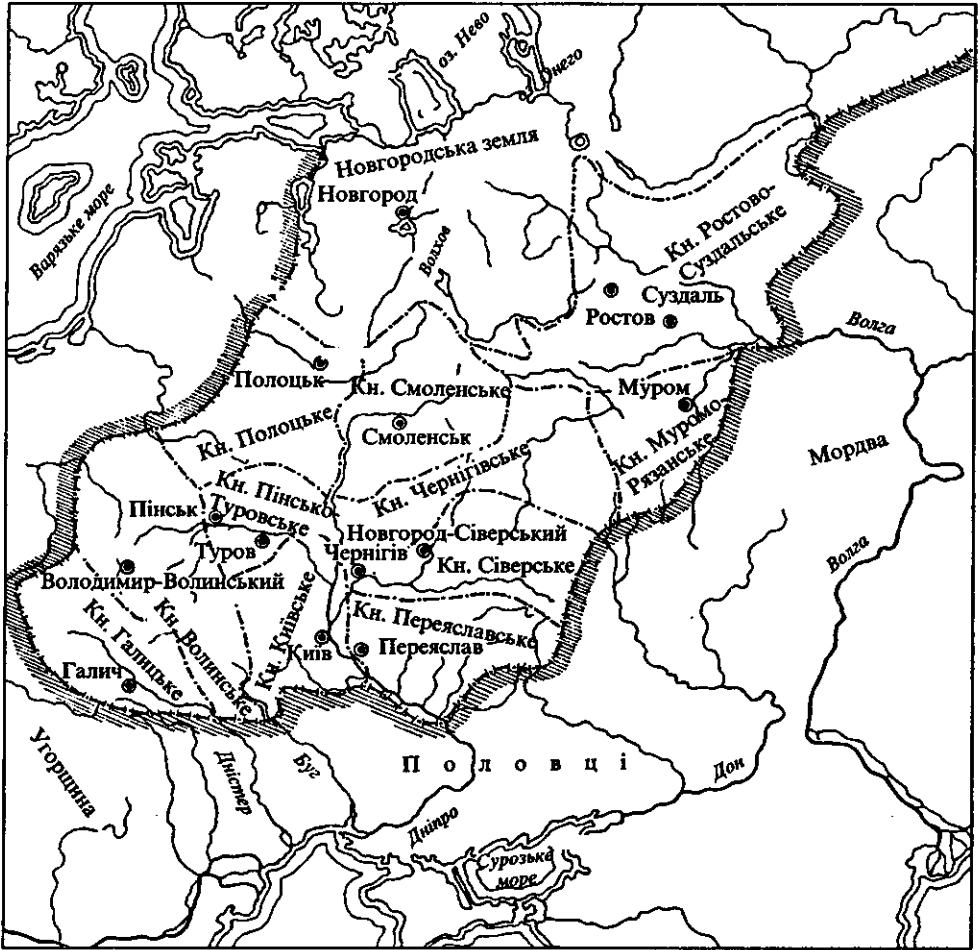

Рис. 7. Удільні князівства XII—XIII ст. (за П.П. Толочком)

стабілізуватись і, в основному, збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян. Окрім них, під владою Києва опинилися чудь, меря, весь, а пізніше й частина кочовиків — Чорні Клобуки в Пороссі та деякі угруповання на Дніпровському Лівобережжі. Західна орієнтація в політиці зробила Київську Русь повністю європейською державою (рис. 5).

Повна стабілізація кордонів держави відбулася вже після смерті Ярослава. Великим князем київським і верховним сюзереном став Ізяслав. Поділ на уділи між нащадками Ярослава відбувся на основі «колективного сюзеренітету» — вся держава належала всьому роду Рюриковичів¹². Конкретний князівський уділ не передавався до загального володіння. Тому часто новий володар здобував його через військове протистояння з родичами. Для цього окрім своїх військових формувань використовувались і кочові контингенти, зокрема половці, котрі з 60-х років XI ст. стають основним суперником слов'ян на півдні країни. Спочатку їхня перевага знаходила відображення і в самостійних успішних походах на Русь. Проте запропонована Володимиром Мономахом ідея активних атакуючих походів вглиб степу, на ворожі кочів'я, привела до того, що об'єднані війська русів у 1103—1111 рр. провели низку вдалих операцій. Така політика проводилась і надалі.

На західних кордонах іноді теж виникали конфлікти з сусідами, а всередині давньоруської території іноді ще проявлялись сепаратистські тенденції, які придушувались центром. Не вирішили до кінця проблему територіального устрою і князівські з'їзди, на яких розглядалися важливі загальнодержавні справи. Після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Великого об'єднанчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва (рис. 6).

Та процеси стабілізації зовнішніх кордонів на етапі ранньофеодальної монархії були настільки глибокими, що вони збереглися і в часи існування удільних князівств XII—XIII ст. (рис. 7). У той час навіть зберігається стара назва «Руська земля» в локальному значенні, під якою розуміли землі Київського, Чернігівського, Переяславського, Туровського та Пінського князівств (правда, для віднесення двох останніх до цієї історичної області в письмових джерелах немає достатніх свідчень)¹³.

І останнє. У свій час В. Липинський писав: «... завжди спочатку буває держава, а потім нація»¹⁴. Проте з нашого погляду, це цілком справедливе твердження охоплює вже пізніші історичні відрізки часу. Для епохи Київської Русі ще не можна говорити про реально сформовані три східнослов'янські народи, хоча предками кожного з них були нащадки конкретного літописного племені кінця I тис. н. е., котрі в IX—XIII ст. проживали в тому чи іншому регіоні східноєвропейської території. В давньоруську епоху єдність відчувала лише елітарна верхівка — князь та його оточення, а для більшості тогочасного суспільства, згідно з науковими поглядами сьогодення, її не було. Прості селяни під Галичем, Псковом чи Полоцьком не могли відчувати своєї реальної єдності — для цього не було об'єктивних передумов. Їх «світи» були набагато меншими, ніж східноєвропейський простір у цілому¹⁵. Ця складна проблема — тема інших досліджень.

¹ Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. — М., 1984. — С. 6.

² Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951. — С. 217.

³ Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992—1993 годов. — М., 1995. — С. 22.

⁴ Насонов А.Н. Указ. соч. — С. 7.

⁵ Рыбаков Б.А. Мир истории. — М., 1984. — С. 39.

⁶ Древнейшие государства Восточной Европы. — С. 86.

⁷ Насонов А.Н. Указ. соч. — С. 29; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 71; Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 30.

⁸ Толочко П.П. Вказ. праця. — С. 32.

⁹ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. I, II.

¹⁰ Див., наприкл., «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі». — К., 1985. — С. 117—126.

¹¹ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 316—329.

¹² Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 35.

¹³ Древнейшие государства Восточной Европы. — С. 90, 95.

¹⁴ Литвинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954. — С. 16.

¹⁵ Моця О.П. Росіяни і українці: початкові етапи формування народів // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. — Кіровоград, 1999. — С. 195—197.

Одержано 04.12.2000

А.П. Моця

КИЕВСКАЯ РУСЬ: ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ

В первые века существования древнерусского государства интенсивно проходили процессы формирования его территории. Вначале были объединены очаги государственности восточных славян на юге и севере (Олег). Затем (Игорь, Ольга, Святослав) началось интенсивное расширение территории во всех направлениях, особенно в юго-западном. Со времен княжения Владимира и Ярослава и до времен правления в Киеве Мономаха и Мстислава границы страны стабилизировались.

О.Р. Мотсыа

KYIV RUS: STAGES OF FORMATION OF THE STATE TERRITORY

The first centuries of existence of the ancient Russian state saw the intensive processes of formation of its territory. At the beginning, the centers of statehood of the eastern Slavs in the south and north were joined (Oleg). Then the intensive expansion of the territory began in all the directions (Igor, Olga, Svyatoslav), especially in the south-west one. From the time of the reign of Vladimir and Yaroslav and till those of Monomakh and Mstislav in Kyiv, the country's boundaries were stabilized.